

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ НА ПРОЦЕС РЕГУЛЮВАННЯ ПЛАТІЖНОГО БАЛАНСУ В УКРАЇНІ

***Анотація.** Розглянуто специфіку впливу політичних інституційних систем на процес регулювання платіжного балансу в рамках основних трансформаційних періодів України. Особливу увагу акцентовано на взаємодії політичних еліт і політичних інститутів у визначенні та проведенні економічної політики щодо платіжного балансу.*

Ключові слова: сальдо поточного рахунку, сальдо бюджету, профіцит бюджету, анархічно-демократичний політичний режим, авторитарно-олігархічний політичний режим, ренторієнтовані політико-фінансові групи

Rutar T.

POLITICAL INSTITUTIONS EFFECTS ON THE BALANCE OF PAYMENTS ADJUSTMENT IN UKRAINE

***Summary.** Specific impact of political institutional process upon the balance of payments adjustment during Ukraine's transformation period is analyzed. Attention is paid to the interaction between political elites and political institutions in the process of definition and implementation of the balance of payments adjustment policies.*

Keywords: current account, budget balance, budget surplus, anarchist-democratic political regime, authoritarian and oligarchic political regime, rent-oriented political and financial groups

1. Вступ

Ознаки кризи платіжного балансу протягом 2011–2012 рр., як це засвідчує одночасне збільшення від'ємного сальдо поточного рахунку і дефіциту бюджету, державного і приватного боргів, а також поява стійких очікувань девальвації гривні, характеризує не лише неефективність економічної політики уряду, а й глибоку кризу авторитарно-олігархічної моделі суспільного розвитку. Тому важливого значення набувають дослідження, спрямовані не тільки на макроекономічні причини та інструменти забезпечення рівноваги платіжного балансу, а передусім на вивчення впливу політичних інститутів (йдеться про моделі політичних режимів). З метою розв'язання цієї проблеми проаналізовано дві групи літератури. В рамках опрацювання першої групи літературних джерел [10; 11; 12; 13] з'ясовано причини диспропорцій платіжного балансу в трансформаційних економіках та шляхи їх усунення, а в рамках іншої – вплив політичних факторів, зокрема інституційних систем на економічну політику щодо регулювання платіжного балансу [1; 2; 3; 5; 7; 8]. Незважаючи на вагомий результат відомих вчених у цій царині дослідження, потрібно зазначити, що проблему не розв'язано на рівні поєднання таких парадигм, як неоліберальна, неінституційна і транзитологічна. Не з'ясовано також проблему впливу політичних інституційних систем на економічну політику загалом і політику вирівнювання платіжного балансу зокрема.

Метою дослідження є з'ясування причин та шляхів подолання диспропорцій платіжного балансу в трансформаційних економіках, пов'язаних із певними моделями інституційних політичних систем в контексті особливостей трансформаційного періоду.

2. Методологічні підходи до розв'язання проблеми

Методологічною основою цієї статті є теоретичні висновки про ефективні засоби вирівнювання платіжного балансу та пріоритетність демократичних політичних інститутів при проведенні радикальної економічної політики, в тому числі у контексті вирівнювання платіжного балансу за обома рахунками – поточним і фінансовим. У першому випадку йдеться про причини диспропорцій платіжного балансу в трансформаційних економіках загалом і України зокрема, а також рекомендації для проведення економічної політики, що забезпечує вирівнювання платіжного балансу.

На думку В. Шевчука, специфіка трансформаційних економік передбачає системне використання ефективних інструментів макроекономічної політики як у довго-, так і короткостроковій перспективі [11]. Якщо у розвинутих економіках проблему рівноваги платіжного балансу можна вирішити за допомогою поступової корекції приватного споживання, доходу, грошової маси, цін та процентних ставок, то в інших країнах все набагато складніше. Узагальнюючи досвід країн Латинської Америки, В. Шевчук до типових помилок економічної політики щодо вирівнювання платіжного балансу відносить: а) відсутність належного скорочення дефіциту бюджету; б) поєднання експансійної фіскальної і монетарної політики з підтримкою фіксованого обмінного курсу; в) практику передевальвації грошової одиниці, г) відсутність належних передумов для лібералізації потоків капіталу, д) брак поєднання заходів макроекономічної стабілізації із структурними змінами. Повною мірою цей перелік помилок повторено в Україні.

В. Шевчук підкреслює, що з початком перехідного процесу від'ємне сальдо поточного рахунку в українській економіці мало структурне походження: недостатнє виробництво конкурентоспроможних споживчих товарів, переважання в експорті сировинних ресурсів і матеріалів, висока енергоємність виробництва. Оскільки макроекономічні заходи були недостатніми для забезпечення рівноваги платіжного балансу, це призвело до девальвації національної валюти. На основі економетричних оцінок автор стверджує, що занижений обмінний курс погіршує динаміку ВВП, прискорює інфляцію і не стимулює експорт. Тому політика “міцної гривні” в даному дослідженні розглядається як засіб переходу від сировинної експортно-орієнтованої економіки до конкурентного експортного сектору на технологічній основі [12].

Ефективне вирівнювання платіжного балансу в трансформаційних економіках передбачає запобігання збільшенню зовнішнього боргу в державному і приватному секторах, забезпечення профіциту бюджету як засадничої передумови підтримання фіксованого обмінного курсу, утримання пропозиції грошової маси на рівні темпу зростання ВВП; обмеження розрахунків із використанням іноземної валюти, заохочення валютних депозитів у комерційних банках; використання уніфікованої ставки імпортного мита на рівні 8-10%, стерилізацію монетарних ефектів і селективного валютного контролю над припливу капіталу; забезпечення інституційних гарантів зваженої монетарної політики і стабільності обмінного курсу шляхом закріплення незалежного статусу НБУ або створення грошової ради [13, с. 445].

В другому випадку йдеться про вплив політичних факторів на проведення ефективної економічної політики щодо регулювання платіжного балансу, зокрема полі-

тичної конкуренції між елітами на початку трансформаційного періоду як необхідної умови створення демократичної інституційної моделі, в рамках якої така ефективна політика можлива. Аналіз відповідних літературних джерел дозволяє сформулювати наступні висновки: формальні та неформальні інститути визначають суспільні стимули, а стан економіки у значній мірі визначається політичною системою, в рамках якої створюються “правила гри” і забезпечується їх дотримання [19; 6]; успіх посткомуністичного транзиту на початку трансформаційного періоду в основному залежить від сильної опозиції (типу “Солідарності” у Польщі та “Громадянського форуму” в колишній Чехословаччині) до комуністичного режиму, яка зуміла перемогти на перших демократичних виборах і реалізувати стратегію радикальних економічних реформ), а також спонукала комуністичні партії трансформуватися у соціал-демократичні, що забезпечило високу змагальність лівоцентричної та правочентричної еліти [1, с. 81-83; 18]; сприятливим для забезпечення рентоорієнтованих стратегій є так звані часткові реформи під виглядом захисту населення і тому противниками реформ виступають здебільшого ті групи, які не втратили, а виграли від таких реформ [17, с. 219]; у деяких посткомуністичних країнах на момент закінчення гегемонії комуністичної партії вже визріли елементи майбутнього політичного режиму і сформувався консенсус еліт щодо ліберального шляху розвитку [14]; наявність сильної опозиції до комуністичного режиму визначається політичними традиціями і економічним розвитком до встановлення комунізму, а також державними установами і соціально-економічними змінами під час комуністичного ладу [15]; фрагментація та поляризація політичних сил є згубною для економічних реформ [16]; політична монополія у вигляді надто широких повноважень президента призводить у більшості випадків до блокування реформ з боку наближених до цієї влади фінансово-політичних груп [5, с. 44]; парламенти не завжди запобігають консервативним силам реалізувати свої інтереси, але натомість перетворюють кулуарне лобіювання привілейованої еліти, наближеної до сильного президента, на прозору гру з багатьма гравцями [20].

Виходячи з даних положень, можна зробити висновок, що політична фрагментація і політична монополія є згубною для економічних трансформацій, оскільки дозволяє правлячій еліті використовувати повільні та часткові реформи з метою отримання величезної ренти. Рахунки платіжного балансу є вагомим кількісним виміром ефективності економічної політики, передусім для трансформаційних економік, коли платіжні дисбаланси обумовлено руйнуванням політичних, правових та економічних інститутів старої системи, а також різкою зміною умов торгівлі. В цій ситуації пріоритетним стає зміцнення національної валюти, яке можна досягти шляхом рестрикційної монетарної і фіскальної політики та максимального залучення прямих іноземних інвестицій (ПІІ). Однак, не маючи серйозної політичної конкуренції, правляча еліта прагне максимально контролювати фінансові ресурси і використовувати цей контроль для власного збагачення. Тому здебільшого дисбаланси в економіці загалом та платіжному балансі зокрема обумовлені вибором і реалізацією рентоорієнтованих стратегій.

Нинішня криза платіжного балансу є виявом системної кризи олігархічної моделі розвитку, яка сформувалася зі середини 1990-их рр. Щоб сформулювати сучасну антикризову стратегію, необхідно проаналізувати основні трансформаційні періоди розвитку України під кутом зору сучасних трансформаційних парадигм. З точки зору транзитологічної парадигми, яка акцентує увагу на особливостях становлення демократич-

них інститутів і їх впливу на проведення економічних реформ, можна виділити такі основні трансформаційні етапи розвитку України: підготовчий (1989–1991 рр.) – визрівання інституційних передумов для посткомуністичної трансформації у надрах адміністративно-командної системи; перший етап (1991–1994 рр.) – початок невдалих економічних перетворень; другий (1994–2004 рр.) – формування авторитарно-олігархічного режиму і відкладення економічних реформ; третій (2004–2010 рр.) – набуття ознак політичним режимом неконсолідованої демократії як умови обмеження рентоорієнтованої поведінки суб'єктів політичного процесу; четвертий (2010 р. – по сьогодні) – консолідація авторитаризму і поглиблення економічної кризи. Наведена вище періодизація ґрунтується на врахуванні основних трансформаційних етапів, пов'язаних зі зміною політичних режимів України, в рамках яких відбувалися часткові економічні реформи і посилювалися позиції рентоорієнтованих груп [8].

3. Вплив політичних факторів на регулювання платіжного балансу на початку трансформаційного періоду

В рамках підготовчого етапу сформувалися відповідні інституційні передумови, що визначали траєкторію наступних змін. Серед них передусім необхідно виділити формування націонал-демократичної опозиції до комуністичного режиму, а також формування інститутів підприємництва і приватної власності. При цьому необхідно сказати, що в силу складної тоталітарної спадщини радянського типу і православно-слов'янської цивілізаційної спадкоємності ці інститути виявилися надто слабкими для успішної трансформації на наступних етапах. Слабкість націонал-демократичної опозиції полягала в тому, що вона: по-перше, орієнтувалася на етностатистську парадигму, яка передбачала пріоритет розбудови інститутів суверенної держави (етнічної за змістом і демократичної за формою) над розбудовою інститутів вільного ринку і політичної демократії; по-друге, мала слабку організаційну структуру у вигляді масового руху, яка характеризувалася організаційною аморфністю і ідеологічною гетерогенністю; по-третє, не мала масової підтримки серед народу і сильного харизматичного лідера (на зразок Л. Валенси та В. Гавела). Економічні інститути власності і підприємництва, які зародилися ще в надрах радянської адміністративно-командної економіки, мали тіньові та корупційні ознаки, що послужило підґрунтям для майбутніх рентоорієнтованих груп.

В силу вище названих факторів на першому етапі не відбулася зміна політичних еліт і розбудова сучасної інституційної моделі політичної системи, спроможної забезпечити проведення радикальних економічних реформ. Трансформаційний досвід країн Центральної Європи переконливо свідчить, що основою інституційних змін в першу чергу було ухвалення нових Конституцій або конституційних законів у 1991-1992 рр. [8]. Україна в цьому плані значно відставала від своїх сусідів, хоча конституційний процес розпочався ще в 1991 р. Внесення змін до Конституції УРСР сприяло формуванню анархічно-демократичної моделі політичної системи, яка передбачала еkleктичне поєднання інститутів тоталітарної комуністичної системи у вигляді верховенства радянської представницької влади з демократичними інститутами у вигляді інституту президентства та багатопартійної системи. Така модель політичної системи була дуже зручною для реалізації своїх лобістських інтересів з боку представників старої прокомуністичної номенклатури – керівників державних промислових підприємств і підприємств колгоспно-радгоспного сектору. Маючи

парламентську більшість після виборів 1990 р. ці сили заблокували проведення радикальних економічних реформ задля задоволення своїх рентоорієнтованих інтересів.

Таблиця 1

Україна: вибрані економічні показники, 1991-1994 рр.

	ВВП, %	Сальдо поточного рахунку, % від ВВП	ПП, % від ВВП	Зовнішній борг, % від ВВП	Бюджет: дефіцит (-)/ профіцит (+)
1991	-8,4	-2,9	—	—	-12,1
1992	-9,7	-3,0	—	0,7	-13,7
1993	-14,2	-5,9	—	6,0	-5,1
1994	-22,9	-2,2	0,4	18,9	-8,9

Джерело: [9]

Глибока економічна криза, яка виявилася у різкому спаді виробництва і гіперінфляції, була спричинена не тільки розпадом, економічних зв'язків, сформованих у рамках економічної системи СРСР, але відсутністю відповідної економічної політики фінансової стабілізації. Замість проведення жорсткої реструкційної монетарної і фіскальної політики, тодішні управлінські інститути спровокували неконтрольовану емісію грошової маси з метою кредитування промисловості та сільського господарства [8]. Така політика призвела до того, що Україна досягла найвищого рівня інфляції (10 155 % річних), падіння ВВП, від'ємного сальдо поточного рахунку і повної відсутності припливу ПП.

Єдиним позитивом у економічній політиці цього періоду можна вважати лібералізацію цін і зовнішньоекономічної діяльності, але навіть в цьому плані лібералізація не торкнулася багатьох секторів економіки (зокрема ПЕКу та ЖКГ), що створило цінову диспропорцію як сприятливий ґрунт для наживи політико-фінансових груп.

4. Політика регулювання платіжного балансу в умовах “м’якого”, гібридного та напівконсолідованого авторитарного політичних режимів

Другий етап ознаменувався перемогою на парламентських виборах прокомуністичних сил, а президентських – Л. Кучми як яскравого представника промислового директорату. Ставши главою держави, Л. Кучма почав розбудовувати сильну президентську вертикаль. Цей процес знайшов своє логічне завершення у Конституції України (1996 р.), яка закріпила монополію президентської влади у вигляді надзвичайно широких повноважень глави держави, які дозволили встановити повний контроль над генпрокуратурою, військово-силовими структурами і місцевими держадміністраціями та спотворити роль парламентаризму як основного інституту демократії.

Перехід від анархо-демократичної до авторитарної моделі політичного управління забезпечив на перших порах вихід із кризи шляхом досягнення позитивних результатів у сфері фінансової стабілізації. Стабілізаційні заходи проводилися в рамках стабілізаційної програми, розробленої органами виконавчої влади спільно з МВФ (листопад 1994 р.). Завдяки послідовній монетарній політиці протягом 1994-1996 рр. було запроваджено національну валюту – гривню. Якщо монетарна політика цього періоду мала обмежувальний характер, то фіскальна – і надалі залишалася експансійною.

Таблиця 2

Україна: вибрані економічні показники, 1995-2004 рр.

	ВВП, %	Сальдо поточного рахунку, % від ВВП	Приплив ПП, % від ВВП	Зовнішній борг, % від ВВП	Бюджет: дефіцит (-)/ профіцит (+)
1995	-12,2	-2,4	0,7	22,2	-6,6
1996	-10,0	-2,7	1,2	19,8	-4,9
1997	-3,0	-2,7	1,2	22,5	-6,6
1998	-1,9	-3,1	1,8	31,9	-2,2
1999	-0,2	5,3	1,6	45,4	-1,5
2000	5,9	4,7	1,8	40,2	0,6
2001	9,2	3,7	2,1	54,9	-0,3
2002	5,2	7,5	1,6	51,0	0,7
2003	9,4	5,8	2,8	48,2	-0,2
2004	12,1	10,6	2,6	45,8	-3,2

Джерело: [9]

Після фінансової кризи 1997–1998 рр. знову виникла гостра потреба у фінансовій стабілізації, яку вдалося забезпечити уряду В.Ющенка (2000–2001 рр.) шляхом прийняття бездефіцитного бюджету, налагодження дисципліни платежів, скасування бартерно-вексельних розрахунків з бюджетом, ліквідації низки пільг у соціально-економічній сфері. У цей період було завершено сертифікатну приватизацію і розпочато грошову, яка, втім, не призвела до глибоких структурних змін в економіці, оскільки проводилася не на конкурентних, а тіньових засадах, що дозволило бізнес-структурам, наближеним до владної верхівки, за безцінь придбати державні активи. В цей період стала чіткіше проявлятися низка прогресивних тенденцій в економіці, що виявилось наприкінці 1990-их рр. у зростанні ВВП та отриманні додатного сальдо поточного рахунку. Безумовно, що факторами таких прогресивних тенденцій в економіці можна вважати до певної міри часткові успіхи у політиці фінансової стабілізації та приватизації. Але основна причина такої тенденції, на думку деяких економістів, полягала у сприятливій світовій кон'юктурі на метал і товари хімічної промисловості, а також значній девальвації гривні. Таким чином у рамках напівавторитарного політичного режиму тодішня політична еліта провела лише часткові економічні реформи, що заклали фундамент для формування олігархічної моделі економіки.

Аналіз літератури [2, с. 220-245; 3, с. 148-149] дозволяє розкрити істотні риси олігархічного капіталізму, які ґрунтуються на нещадній експлуатації з боку політико-владної верхівки та підпатронатних їй бізнесових структур природних, енергетичних і людських ресурсів. Основними фінансовими інструментами нагромадження надприбутків є: свідоме заниження вартості природних, енергетичних і трудових ресурсів через механізми оподаткування й оплати праці; податкові, митні, кредитні пільги для домінуючих політико-бізнесових груп; офшорна, тіньова приватизація об'єктів державної і муніципальної власності; девальвація національної валюти для

зниження вартості робочої сили та стимулювання експорту сировини і напівфабрикатів. Олігархічний капіталізм продукує монополізацію не тільки у сфері економіки, але й у всіх інших суспільних сферах (інформаційному просторі, освіті й науці), що призводить до інтелектуального і морального занепаду нації.

Олігархічна модель політичної системи зазнала глибокої кризи після помаранчевої революції 2004–2005 рр. В цей період вдалося шляхом конституційної реформи змінити інституційні параметри моделі політичної системи, сутність яких полягала у ліквідації монополій президентської влади і посилення позицій уряду та парламенту. Ця модель за багатьма ознаками наближалася до політичного режиму неконсолідованої політичної демократії. Незважаючи на те, що система зберігала ще ряд атрибутів попередньої системи, все-таки виникли стимули для значно більшої політичної конкуренції, обмежуючи доступ владної еліти до механізмів збагачення.

Таблиця 3

Україна: вибрані економічні показники, 2005-2009 рр.

	ВВП, %	Сальдо поточного рахунку, % від ВВП	Приплив ПП, % від ВВП	Зовнішній борг, % від ВВП	Бюджет: дефіцит (-)/ профіцит (+)
2005	2,7	2,9	9,1	38,2	-1,8
2006	7,3	-1,5	5,2	48,2	-0,7
2007	7,9	-3,7	6,9	55,0	-1,1
2008	2,3	-7,1	6,1	54,1	-1,3
2009	-14,8	-1,5	4,1	90,1	-3,9

Джерело: [9]

На цьому етапі вдалося досягти ряд прогресивних кроків в економічній сфері: збільшити дохідну частину бюджету за рахунок детінізації економіки (табл. 3), що дозволило значно розширити витрати на соціальну сферу; отримати визнання США і ЄС України як країни з вільноринковою економікою; забезпечити вступ України до СОТ (2008 р.) і збільшити щорічний обсяг ПП до 5-7 млрд. доларів. Незважаючи на помітне збільшення обсягів припливу ПП, динаміка платіжного балансу значно погіршилась. Причини цієї тенденції слід шукати у ревальвації гривні, збільшенні соціальних видатків, лібералізації імпорту, а також погіршенні світової кон'юнктури на ринку сировини і металів.

Таблиця 4

Україна: вибрані економічні показники, 2005-2009 рр.

	ВВП, %	Сальдо поточного рахунку, % від ВВП	Приплив ПП, % від ВВП	Зовнішній борг, % від ВВП	Бюджет: дефіцит (-)/ профіцит (+)
2010	4,1	-2,2	4,8	85,1	-5,9
2011	5,2	-5,5	4,4	80,2	-1,8
2012	4,2	-5,6	6,1	83,3	-2,5

Джерело: [9]

За часів президентства В. Януковича, на підставі рішення Конституційного Суду України про скасування конституційної реформи була фактично відновлена попередня більш авторитарна модель державного правління. Завдяки домінуванню пропрезидентської партії у парламенті та органах регіонального і місцевого самоврядування політичний режим набуває ознак напівконсолідованого авторитаризму. Цей режим спрямований на збереження системи олігархату, посилення позицій олігархії за рахунок послаблення позицій середнього класу та низів. Монополізація влади посилила монополізацію у сфері економіки і обсяг тіньових корупційних схем, що негативно позначилося на збільшенні дефіциту поточного рахунку та зовнішнього боргу (табл. 4).

5. Висновки

Від'ємне сальдо платіжного балансу на початку трансформаційного періоду було обумовлене кризою, пов'язаною із розпадом адміністративно-командної системи і різким підвищенням цін на імпортовані енергоносії. Економічна політика влади на початку трансформаційного періоду була вкрай неефективною з точки зору фінансової стабілізації та частково лібералізації. Це пояснюється тим, що не відбулася зміна політичних еліт і як наслідок цього була вибудована еkleктична інституційна політична модель, у рамках якої прокомуністичні сили формували етатистські стратегії розвитку, зручні для задоволення рентоорієнтованих потреб. Відсутність радикальних економічних реформ на початку трансформаційного періоду послужило підґрунтям для утвердження авторитарної моделі політичної системи. Якщо на початку формування цієї моделі відбулися відчутні зрушення у сфері проведення політики фінансової стабілізації, то на пізнішому етапі – політико-промислові групи, максимально наближені до президентської влади отримали всі необхідні економічні інструменти до казкового збагачення (особливо за рахунок приватизації). Олігархія, яка сформувалася в цих умовах, максимально зацікавлена у збереженні традиційних корупційних схем. Тому вона вороже настроєна проти радикальних трансформацій. Часткова демократизація, обумовлена конституційними змінами 2004 р., посилила політичну конкуренцію (здебільшого олігархічну), що позитивно позначилося на економічному розвитку загалом і платіжному балансі зокрема. Однак, повернення за часів президентства В. Януковича до авторитарної моделі правління, посилило економічну монополізацію і відповідно розширило обсяг тіньових операцій, які негативно позначилися на державних фінансах країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вахудова А.-М. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / А. Вахудова.; [пер. з англ. Т. Цимбала.] – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 379 с.
2. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О. Гаврилишин.; [пер. з англ. А. Іщенка.] – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 384 с.
3. Гальчинський А. С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А. Гальчинський. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 320 с.
4. Гелей С. Політологія : навч. посіб. / С. Гелей, С. Рутар. – [8-ме вид. перероб. та доп.] – К.: “Центр учбової літератури”, 2012. – 348 с.

5. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / О. Норгаард.; [пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки.] – К.: Ніка-Центр, 2007. – 424 с.
6. Норт Д. Функционирование экономики во времени / Д. Норт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2004/6/funkcionirovanie-ekonomiki-vo-vremeni>.
7. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=58&c=1236>.
8. Рутар С. Україна в контексті посткомуністичних трансформацій / С. Рутар. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/53.pdf.
9. Світовий банк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DECT.GN.ZS?page=4>.
10. Черкас Н. Обмінний курс, сальдо бюджету та структурні зрушення в українській економіці / Н. Черкас // Економіст. – 2007. – № 1. – С. 38-42.
11. Шевчук В. Взаємодія платіжного балансу і економічного зростання у країнах з транзитивною економікою. Автореферат: дис. на здобуття наук. ступ. докт. екон. наук / В. Шевчук. – К, 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/33712.html>.
12. Шевчук В. Макроекономічні ефекти відхилень реального обмінного курсу від рівноважного рівня в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Мер/2011_12-13/11%20Shevchuk.pdf.
13. Шевчук В. Платіжний баланс і макроекономічна рівновага в трансформаційних економіках: досвід України: монографія / В. Шевчук. – Львів: Каменярь, 2001. – 425 с.
14. Bunce, V. The Political Economy of Postsocialism // *Slavic Review*. – Vol. 58. – No. 4. – P. 756-793.
15. Ekiert, G. The State Against Society / G. Ekiert. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996. – 448 p.
16. Frye, T. The Perils of Polarization: Economic Performance in the Post-Communist World / T. Frye // *World Politics*. – Vol. 54. – No. 3. – P. 308-336.
17. Hellman, J. S. Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions / J. S. Hellman. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europeandcis.undp.org/uploads/public1/files/vulnerability/Senior>
18. Kitschelt, H. Post-Communist Economic Reform. Casual Mechanisms and Concomitant Properties, Speech delivered at the Annual Meeting of the American Political Science Association / H. Kitschelt. – San Francisco: APSA, 2001.
19. North, D. Economic Performance through Time. Lecture to the memory of Alfred Nobel (December 9, 1993) / North D. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nobelprize.org/economics/laureates/1993/north-lecture.html-not>.
20. Orenstein, M. Lawlessness from Above and Below: Economic Radicalism and Political Institutions // *M. Orenstein // Sais Review*. – Vol. 18. – No. 1. – P. 35-50.